

УДК 316.343.654

АХІЛЛЕСОВА П'ЯТА СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ СУСПІЛЬСТВА ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

Александрова О.С.

Для існування чисельного середнього класу сьогодні в Україні практично відсутні необхідні умови. Зараз у перехідному суспільстві формується протосередній клас, що за певних обставин може перетворитися в повноцінний середній клас. Для цього необхідно формувати відсутні домінуючі ідентифікаційні ознаки, властиві середньому класу в розвинених країнах.

Ключові слова: середній клас, протосередній клас, класичний середній клас, суспільство перехідного періоду.

Актуальність теми дослідження обумовлюється перманентністю кризи соціально-економічної і політичної системи в українському суспільстві, що відбувається в останні двадцять років його розвитку. Існування тіньової та елітної економіки, поглиблення олігархічних трансформацій, посилення тенденцій соціальної дезінтеграції та інші деструктивні процеси, що відбуваються в сучасній Україні, з новою силою демонструють першонеобхідність пошуку тих чинників, що сприяли б стабільності в суспільстві та подальшому його продуктивному розвитку на основі певного суспільного ідеалу. Саме таким чинником і є середній клас.

Ступінь наукової розробки проблеми. За останні два десятиліття проблематиці феномена середнього класу у вітчизняній і закордонній суспільній думці присвячено чимало робіт. Характерним для цих досліджень є обмеження їх суто соціологічними та/або економічними рамками, без застосування соціально-філософського аналізу феномена середнього класу в суспільстві перехідного періоду.

Дослідження специфіки середнього класу в суспільстві перехідного періоду визначимо за моту цієї статті. Разом з цим, для поглиблення розуміння слабких моментів його становлення наведемо деякі характеристики класичного середнього класу європейського зразка.

Середній клас у нормальній ринковій економіці – основний платник податків, від економічного становища якого залежать інвестиційна активність населення, стан державного бюджету, реалізація державних соціальних програм та інші пайважливіші соціально-економічні процеси. У ринковій економічній системі середній клас є оплотом соціальної стабільності. Гарантом соціального порядку середній клас робить його проміжне, середнє положення на матеріально-майновій шкалі, що свідчить про певні успіхи й досягнення належних до цього людей. Представники середнього класу зацікавлені в стабільності й, як мінімум, у збереженні своїх соціальних і матеріальних позицій. Прагнення закріпити досягнуте об'єктивно пов'язане з небажанням змінювати „правила гри”, оволодіння якими дозволило їм зайняти стійке місце в суспільстві. В процесі вертикальної мобільності середній клас також відіграє провідну роль.

У розвинених країнах середній клас у змозі усвідомити свої цілі і висловлювати їх політичною мовою. Саме він головним чином формує моральні стандарти суспільства, його ідеологію, оскільки завдяки своїй чисельності домінує в судовій системі, релігійних і політичних організаціях. У цілому його можна розглядати як гарант політичної свободи.

До цінностей класичного середнього класу європейського зразка як складових його культури можна віднести, перш за все, вимоги соціальної справедливості, прагнення стабільності у правовій державі, зацікавлення у тому, щоб держава сприяла розвитку дрібного й середнього бізнесу незалежно від форми власності, досягнення матеріального добробуту, що є основним двигуном його діяльності.

Класичному середньому класу властиві такі функції, що дозволяють йому відігравати позитивну роль в оптимальному розвитку суспільства: соціального медіатора; податкового донора; соціального контролю; внутрішнього інвестора економіки; соціального стабілізатора; посяг базових компонентів національної культури і культурного інтегратора суспільства; він відіграє провідну роль у процесі вертикальної мобільності; забезпечує високу продуктивність праці; виробляє й поширює знання, інформацію; визначає характер і структуру споживчого ринку; зміцнює в суспільстві інтегративні процеси, є головним актором у становленні й розвитку соціального партнерства; приймає та задає моделі споживчої поведінки; середній клас виступає як соціальний інститут, який впливає на ефективний розподіл, ієрархію та рівновагу економічної влади в суспільстві, що визначає доступ до ресурсів і структуру розподілу доходів; забезпечує ефективність економічної влади (її розподіл у суспільстві, ієрархію і рівновагу); він є джерелом відтворення кваліфікованої робочої сили; через інститут професій, який лежить в основі відносної стійкості середнього класу, відтворюється людський, культурний та соціальний капітал професіоналів і менеджерів; він забезпечує стійкий технологічний і економічний прогрес, тому що це елемент соціальної структури, який містить у собі осіб, які відрізняються високим професіоналізмом і громадянською активністю; середній клас є соціальною опорою й головною рушійною силою реформ і, у свою чергу, створює, освоює та поширює зразки соціокультурних й інноваційних поведінкових практик; інтелектуально забезпечує оптимальний розвиток суспільства.

У цілому, основною функцією класичного середнього класу західного зразка є забезпечення економічної, соціальної та політичної стабільності в країні.

Утверджуючи одиничність або справжність західного капіталізму, М. Вебер заперечував наявність ендегенних чинників становлення подібного в будь-якій з відомих йому цивілізацій, але потенційно допускав їх наближення до капіталізму західного типу через екзогенний вплив західної моделі розвитку.

Модернізація, яка перетворила унікальність Заходу в універсальний зразок розвитку, не приводила до тотожності західних і незахідних суспільств, а лише зближувала їх у деяких відношеннях [10, с. 29].

У сучасних умовах розвитку світових господарських процесів паралельно діють тенденції до конвергенції та дивергенції господарських систем при домінуючій ролі останньої. Тенденція до конвергенції таких систем пов'язана з

одноманітністю техніко-технологічної складової економічного прогресу, яка є матеріальною базою будь-якої сучасної цивілізації. Дивергенція зумовлена культурними особливостями соціально-економічних систем [5, с. 186]. Одним із факторів, що сприяє дивергенції української економіки від світової економічної системи, є відсутність масштабного середнього класу як результату розвитку ринкової економіки і становлення громадянського суспільства.

Для існування чисельного середнього класу і сьогодні в Україні практично відсутні необхідні умови. Слід звернути увагу на той факт, якщо в західних країнах експансія ринку відбувається вже після того, як інші галузі (політика, сім'я, наука, засоби масової інформації) набули достатнього рівня автономії стосовно одна одної, то в суспільстві перехідного періоду ринкова експансія почалася ще до відокремлення цих сфер. У такій ситуації соціальні суб'єкти будують взаємодії в повній відповідності з ринковими імперативами (егоїзму й максимізації матеріального добробуту). Як результат – експансія ринку набуває особливо потворні форми [4, с. 38].

На думку Д. Лейна, силу або слабкість, стабільність або перехідність капіталістичного суспільства можна вивчати в термінах концепції громадянського суспільства. Громадянське суспільство створюють два основні компоненти. По-перше, економічні асоціації, що формуються групами власників приватних активів, використовуваних для одержання прибутку й реалізованих через ринок, за якими стоїть клас буржуазії. Другою складовою є соціальні й політичні асоціації, у тому числі політичні партії та неурядові організації. У першій, економічній галузі можна знайти рушійні сили й основне джерело підтримки капіталізму, що впливає з приватної власності на капітал. Друга сфера – це простір, у якому відповідні асоціації можуть формуватися і/або протистояти державі як легітимній формі влади [6, с. 26-27].

Громадянське суспільство в посткомуністичних країнах залишається слабким у двох сферах. Характерною особливістю перехідних суспільств завжди була хиткість цих проміжних груп – і напередодні ери державного соціалізму, і після її завершення. Більшості посткомуністичних країн значною мірою бракує спонукальної енергії буржуазії та сильних неурядових організацій, які об'єднують людей заради загальної справи організацій, що надають громадянам можливість брати участь у місцевому й муніципальному житті.

Особливості ринкових трансформацій, у свою чергу, призводять до розколу суспільства на окремі групи, що дотримуються різних систем цінностей. У нас склався тип особистості, що може бути названий, як вважає Ю. Левада, „людина лукава (лицемірпа)”: вона говорить одне, а робить інше [3, с. 81]. До такого ж приблизно висновку дійшов член-кореспондент РАН Ж. Тоценко, який використовує термін „людина парадоксальна” [9].

Спосіб життя кожної з верств суспільства позначається на моралі – нормах, зразках, мотивах і цілях поведінки. Середній клас має у своєму розпорядженні лише ті можливості, які доступні „людяні лукаві (лицемірні)”, для неї характерна розбіжність слова і діла. Нижчий клас інколи просто не в змозі дотримуватися моральних норм через низький рівень життя [2, с. 228].

Від рівня моральності суспільства залежить не тільки його економічний і соціальний розвиток, але й історична перспектива. Суспільство, що допускає незадовільне матеріальне становище пенсіонерів й інвалідів, прогресування дитячої безпритульності й жебрацтва, не може вважатися моральним. Будь-який виробничий колектив з безпринципними, нечесними й безвідповідальними індивідами ніколи не досягне високих результатів у роботі, бо в цьому колективі ніколи не буде продуктивної конкуренції, а отже такий колектив не буде суб'єктом ринкових відносин і носієм ринкової ідеології.

Зауважимо, що моральність суспільства — це основа соціальної справедливості. Першим показником соціальної справедливості є розподіл доходів. Так, у Швеції на 20% пайбагатших сімей у 1990-х роках припадало 37,5% доходів, а на 20% найбідніших — 12%, тобто коефіцієнт диференціації доходів дорівнює 3,1 разу. Невипадково середній клас у Швеції представляє понад 80% населення [7]. В Україні аналогічне співвідношення, за офіційними даними (у „тіні”, за різними оцінками, знаходиться 30-50% доходів), — майже 5 [1, с. 34]. Сюди ж можна віднести і такий критерій, як стандарти життя. Якщо в країнах Європейського Союзу відношення прибутку 10 відсотків пайбагатших людей до прибутку такої ж кількості найбідніших становить 5:1-7:1 (у різних країнах), то в Україні — 40:1. Тому говорити про наявність соціальної справедливості в Україні поки що зарано.

У сучасній науці розроблені критерії для визначення класичного середнього класу. Ними є такі: особиста свобода, вільна самостійна економічна діяльність, власність, доходи, освіта, стабільність, певні соціально-економічні цінності.

У сучасному трактуванні *особиста свобода* може забезпечуватися тільки правовою демократичною державою. Хоча її побудова продекларована як одна з цілей проведених реформ, на сьогодні основне завдання полягає у створенні інститутів, які відповідають такій державі за назвами (Конституція, Конституційний суд тощо). При цьому слід урахувувати, що в перехідному суспільстві, у тому числі і в Україні, закон не розглядався як єдина норма для всіх, включаючи державних чиновників і державу, а народ — як джерело влади (у всякому випадку, юридично, а не декларативно).

Закон сприймається і владою, і народом лише як засіб (форма) впливу першої на громадян, а не як обмеження самої влади, що не зв'язана жорстким обов'язком дотримуватися юридичних приписів. При такій ситуації людина не може вважатися повною мірою особисто вільною, бо, у кращому випадку, має шанс на захист державою від протиправних дій інших людей, але не від сваволі самої держави. Це означає, що перша характеристика середнього класу у класичному його розумінні в нас відсутня.

Із самого початку *вільна самостійна економічна діяльність* значною мірою пішла в „тіньову економіку”, про що вже говорилося вище. Для стабілізації суспільного розвитку протосередній клас має займатися своєю економічною діяльністю легально, причому не за примусом. До того ж у нас, як підкреслює А. Ситников, до початку реформ не був розроблений національний морально-етичний і діловий кодекс ведення самостійної економічної діяльності, і просто сподіватися на те, що зі зміною законодавства, податкової системи та інших зовнішніх чинників малі й середні підприємці-„тіньовики” почнуть функціонувати

аналогічно „середньому класові” на Заході, немає достатніх підстав [8, с. 29]. Отже, друга характеристика середнього класу в його традиційному розумінні також відсутня.

Основна частина *власності* була прямо або побічно отримана людьми, які ведуть самостійну економічну діяльність, через приватизацію. Однак методи проведення приватизації викликають серйозні сумніви в її повній законності. Дрібні акціонери – экс-працівники радянських підприємств – є лише номінальними власниками.

Номінальне володіння розбещено впливає на його суб'єкта й не формує ринкового погляду на власність, який і становить основу психології та соціально-економічних цінностей середнього класу. Таким чином, третя характеристика середнього класу, яка є досить специфічна і не в традиційному розумінні, властива для Західної Європи.

Доходи, відповідно до можливостей і якості життя українського „середнього класу” (точніше, груп осіб, які за шкалою доходів займають місце останнього) не збігаються з доходами представників середнього класу на Заході. Тому необхідно або знижувати стандарти доходів і споживання, за якими визначають український „середній клас”, або погодитися, що він займає непалежне місце й не може виконувати ту роль, яку відіграє в „дивілізованих” країнах.

Таким чином, п'ята традиційна характеристика середнього класу досить деформована.

Рівень *освіти* поряд з розмірами доходів – найважливіша додаткова характеристика „середнього класу”. У розвинутих країнах між цими параметрами в останні роки існує тісна кореляція. Науково-технічна революція тут призвела до зміни економічного становища власника знань, прирівнюючи його до власника капіталу. Однак Україна знаходиться зараз у початковій фазі індустріального суспільства, коли знання ще не є самостійним чинником виробництва, через це володіння ними зовсім не гарантує одержання доходів, адекватних „середньому класові”. „Сама по собі ринкова економіка не несе в собі внутрішньої потреби в знаннях, її природний імператив – отримання прибутку. Єдиний варіант, при якому знання виявляться затребуваними, – швидке розгортання експорторієнтованих виробництв високотехнологічної продукції” [8, с. 33].

Таким чином, у сучасних соціально-економічних умовах високий рівень освіти ще не є підставою включення її власників у „середній клас”, що не відповідає сучасним світовим тенденціям.

Особливості історичного розвитку країни не сприяли створенню широких середніх верств. При відсутності самостійної економічної діяльності, приватної власності, демократичної та правової (у західному значенні) держави в людей не могли сформуватися *соціально-економічні й культурно-етичні цінності* канонічного „середнього класу”. Відсутність їхньої усталеної системи й неможливість реанімувати її з минулого (як це відбувається в країнах Східної Європи і частково в Прибалтиці) буде перешкоджати становленню „середнього класу”.

Якщо 40-50% економічної діяльності знаходиться в „тіні”, то ні про яку *стабілізуючу роль* підприємців як потенційних представників українського середнього класу говорити не приходиться.

Отже, можна зробити такий загальний висновок: характеристики й критерії, за якими визначається класичний середній клас західного зразка в сучасному українському суспільстві, відсутні. Ми можемо говорити про наявність протосереднього класу, що за певних умов і при вирішенні зазначених проблем може перетворитися в повноцінний середній клас. Для цього необхідно формувати відсутні домінуючі ідентифікаційні ознаки, властиві середньому класу в розвинених країнах. Незважаючи на тимчасові труднощі, пов'язані з неможливістю забезпечення певних групових стандартів споживання й матеріального добробуту такий підхід орієнтує державу й громадянське суспільство на використання вже існуючих можливостей для складання сукупності ознак середнього класу і гуртування його як класу.

Список літератури

1. Василюченко В., Щегіліна Л. Основні проблеми формування середнього класу в Україні / В. Василюченко, Л. Щегіліна // Україна: аспекти праці. Науково-економічний та культурно політичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 31–35.
2. Кудрявцев В.Н. Нравы общества переходного периода / В.Н. Кудрявцев // Вестник Российской Академии наук. – 2002. – Т. 72. – № 3. – С. 222–229.
3. Левада Ю. А. «Человек советский» десять лет спустя / Ю.А. Левада // ВЦИОМ. Мониторинг общественного мнения. Экономические и социальные перемены. – М., 1999. – № 3. – С. 7–15.
4. Олейник А. Тоталитаризм рынка? / А. Олейник // Неприкосновенный запас. – 2003. – № 28. – С. 38.
5. Предборський В. А. Детинізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: Монографія / Предборський В. А. – К.: Кондор, 2005. – 614 с.
6. Руткевич М. Н. Консолидация общества и социальные противоречия // Социологические исследования / Руткевич М. Н. // – 2001. – № 1. – С. 24–34.
7. Середній клас України: теорія та сучасні тенденції становлення / [Бондар І. К., Бугаско Є. О., Бідак В. Я. та ін.] – К.: Видавничий дім "КОРПОРАЦІЯ", 2004. – 582 с.
9. Тощенко Ж. Т. Парадоксальный человек / Толченко Ж. Т. – М.: Гардарики, 2001. – 398 с.

Александрова Е.С. Ахиллесова пята среднего класса общества переходного периода.

Для существования многочисленного среднего класса сегодня в Украине практически отсутствуют необходимые условия. Сейчас в переходном обществе формируется протосредний класс, который при определенных обстоятельствах сможет превратиться в полноценный средний класс. Для этого необходимо формировать отсутствующие доминирующие идентификационные признаки, присущие среднему классу в развитых странах.

Ключевые слова: средний класс, протосредний класс, классический средний класс, общество переходного периода.

Aleksandrova O.S. The Achilles Heel of the Middle Class in Transition Society.

For the existence of large middle class in Ukraine today there are practically no necessary conditions. Now in a transitional society formed the initial middle class, which under certain circumstances can become a full-fledged middle class. It is necessary to create the missing dominant identification features inherent to the middle class in developed countries.

Key words: middle class, initial middle class, classic middle class, transitional society.